

Rafał Zarębski*

ROLA CZYNNIKÓW IDEOLOGICZNYCH I JĘZYKOWO-KULTUROWYCH W PROCESIE ZMIAN NAZWISK

THE ROLE OF IDEOLOGICAL AND LINGUISTIC-CULTURAL FACTORS
IN THE PROCESS OF CHANGE SURNAMES

Abstract

The article discusses the factors which influence the process of change surnames in Poland: above all political-ideological and stylistic conditioning. The author emphasized that in the context of changes of surnames proper names were getting of certain meanings: metaphorical, associative or cultural. The issues discussed in the article may be an area of interest of different linguistic methodologies: not only onomastics, but also of stylistic, linguistic axiology and cognitivism.

Keywords: anthroponymy, surname, meaning, stylistic value

Słowa kluczowe: antroponimia, nazwisko, znaczenie, nacechowanie stylistyczne

WSTĘP

Pierwsze zmiany imion zostały poświadczone już w *Biblii*, np. *Jakub* → *Izrael* (Rdz 32,29), *Saraj* → *Sara* (Rdz 17,15), *Szymon* → *Piotr* (J 1,42), *Józef* → *Bar-nabas* (Dz 4,36). Dochodziło do nich zwykle w przypadku wstąpienia postaci na nową drogę życiową. Miało to symbolizować zmianę osobowości i postępowania [zob. Malec, 2001, s. 84–85]. Nadaniu nowego miana towarzyszyło przekonanie, że w ten sposób można oszukać przeznaczenie nazwanego, poprawić mu los, nadać jego życiu nową wartość. Wiara w magiczny wymiar aktu nazywania pozostawała w ścisłym związku ze sferą tabu i językowych działań magicznych.

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Historii Języka Polskiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, e-mail: rafzar@interia.pl

Biblijne zmiany imion mają wymiar ściśle ideowy, uzasadniony wyższymi pobudkami, nigdy nie są samowolne. Inaczej rzecz się przedstawia w naszej rzeczywistości. Chcielibyśmy się tu skupić na zjawisku zmian nazwisk Polaków w XX i XXI w., choć i wcześniej tego typu przypadki miały miejsce w Polsce¹. Interesować nas będą nie tylko przyczyny i charakter tych przekształceń, bowiem opisywane zagadnienie postaramy się zaprezentować w kontekście nazwiska jako wartości kulturowej i asemantycznego z założenia znaku językowego, który w pewnych warunkach może nabierać znaczenia leksykalnego². Na poruszany problem warto także spojrzeć z punktu widzenia stylistyki, gdyż zmiany nazwisk wiążą się z kategorią ekspresywności. Ta, jak wiadomo, stanowi istotną dominantę niektórych odmian stylowych polszczyzny. Interesować nas zatem będzie nie rejestr zmienianych nazwisk na określonym, wąskim obszarze, jak to miało miejsce w dotychczasowych pracach z zakresu poruszanej problematyki, ale ogólne mechanizmy, jakie wpływają na przybieranie nowych mian.

Materiał do badań został zdobyty w trakcie własnych kwerend w Urzędzie Stanu Cywilnego w Łodzi oraz zaczerpnięty z kilku artykułów, które zostały poświęcone omawianemu zagadnieniu³. Przykłady zmian nazwisk pochodzą z urzędów stanu cywilnego z różnych regionów i miast w Polsce (Łódź, Kraków, Tarnów, Białystok, Wrocław, Szczecin). Warto tu podkreślić, że dotarcie do tego typu materiału ze względu na prawną ochronę danych osobowych nie jest zadaniem łatwym. Przywoływane tu przypadki zmian nazwisk odnotowane zostały w drugiej połowie XX w. i na początku wieku XXI. Materiał najstarszy pochodzi z okresu powojennego (lata 1945–1950).

Jak wiadomo, dzisiejsze znaczenie terminu „nazwisko” powstało dopiero na początku XX w. Kształtowanie się systemu dwunazwowego było w kulturze polskiej długotrwałym procesem, który rozpoczął się ok. połowy XIII w.,

¹ Wspomina o tym Jan Bystroń [za: Malec, 2001, s. 84]. Nie interesują nas tu przypadki spowodowane zmianą stanu cywilnego.

² Już po napisaniu niniejszego tekstu dotarłem do artykułu Leonardy Dacewicz [2003]. Autorka zajęła się problematyką znaczenia nazw własnych w kontekście zmian tylko pewnej grupy nazwisk (tych, które mają charakter ośmieszający). Wiele z omówionych przez Nią zagadnień zostało poruszonych także w pewnych partiach mojego tekstu. Staralem się w nim także zwrócić uwagę na inne czynniki, które mogą być istotne w procesie nabywania przez antropimiony nowych sensów, np. rola prestiżu językowego, kultury czy uwarunkowań polityczno-ideologicznych.

³ Zob. Belchnerowska, 1998; Bubak, 1982; Dacewicz, 1998; Jakus-Borkowa, 1998; Łobodzińska, 1991; Miniak, 1995; 1998. Opracowania te skupiały się na rejestrze zmienianych nazwisk i charakterze tych zmian na terenie kilku miast polskich. Nie podnoszono w nich kwestii stylistycznych i kulturowych.

a upowszechnił pod koniec XVIII w. Nazwisko polskie jest dziedziczne, obowiązujące i niezmiennie. Prawny aspekt zmiany nazwiska regulowała w Polsce ustawa z 1963 r., według której przybranie nowego miana mogło nastąpić tylko w określonych sytuacjach. Zaliczono do nich przypadki, gdy wnioskodawca nosi nazwisko: 1) o brzmieniu ośmieszającym lub nielicującym z godnością człowieka, 2) o brzmieniu niepolskim, 3) o brzmieniu mającym formę imienia, 4) używane od lat, inne niż to, które figuruje w dokumentach urzędowych [zob. Bubak, 1982]. Obecnie obowiązuje nowa ustawa o zmianie imion i nazwisk z 2008 r.⁴, która od poprzedniej różni się w sposób nieznaczny. Ustawodawca zaznacza, że wniosek dotyczący przybrania nowego miana powinien być uzasadniony „ważnymi względami”. Katalog tych motywów – inaczej niż wcześniej – jest otwarty. Przepisy ustawy wskazują jedynie przykładowe sytuacje, które mogą być wzięte pod uwagę w akcie uzasadniającym zmianę danych. Do powodów, o których wspominała regulacja prawna z 1963 r., dodano przypadek, kiedy bezprawnie zostało zmienione imię i nazwisko. Umożliwia to również wnioskowanie o nowe miano. Jednocześnie podkreśla się, że zabronione są zmiany danych identyfikacyjnych, gdyby miało chodzić o ułatwienie działalności przestępczej lub też nowe nazwisko posiadałoby wartość historyczno-kulturową (np. *Kościuszko*, *Mickiewicz*, *Szopen*)⁵.

POLITYKA I IDEOLOGIA W PROCESIE ZMIANY NAZWISKA

Przyczyny zmian nazwisk mogą mieć różne źródła. Porządek prawny dotyczący tych zmian został wprowadzony w latach 60. Zjawisko przedstawiało się inaczej w okresie, jaki nastąpił po II wojnie światowej. Na skutek przeobrażeń w strukturze ludnościowej społeczeństwa polskiego i różnego rodzaju przewartościowań ideologicznych, na niektórych obszarach doszło do licznych zmian nazwisk (także imion), które przeprowadzane były często w sposób dość mechaniczny. Chodziło tu przede wszystkim o polonizację i repolonizację mian, co w konsekwencji miało wprowadzić złudne przekonanie o jednolitości narodowościowej Polski socjalistycznej.

Interesująco na tym tle prezentują się zmiany nazwisk, jakie miały miejsce do połowy lat pięćdziesiątych na Ziemiach Odzyskanych. Na ich terenie obowiązywały okólniki z 1947 i 1948 r., regulujące kwestię zmiany imion i nazwisk

⁴ Zob. <https://www.msw.gov.pl/pl/sprawy-obywatelskie/rejestracja-stanu-cywi/4513,Zmiana-imienia-i-nazwiska.html> (dostęp: 20.04.2014).

⁵ Nazwisko takie może być nadane osobie, która wykazałaby w swojej rodzinie kogoś, kto je nosi bądź nosił.

o brzmieniu niepolskim oraz pisowni obcych imion i nazwisk. Dopuszczały one działanie urzędu w tym zakresie bez wniosku osób zainteresowanych. Proces polszczenia mian został przeprowadzony na szeroką skalę w okresie wydawania dowodów osobistych w latach 1953–1954.

Na Ziemiach Odzyskanych polonizacja objęła nazwiska niemieckie, np. *Kaiser* → *Starski*, *Hoffman* → *Liwiński*, *Janz* → *Janicki*, żydowskie, np. *Sonnenenthal* → *Jakubowski*, *Lilental* → *Nowakowski* i wschodniosłowiańskie, np. *Jermakow* → *Szpejna*, *Jewoniuk* → *Jastrzębski*, *Hryńczyszyn* → *Orski*. Tu też należałoby wymienić przypadki, które polegały na przywróceniu wcześniejszego, zmienionego administracyjnie nazwiska, np. *Świątkowski* → *Wierzba*. Niekiedy zmiany te miały mniej radykalny charakter, gdyż polegały tylko na spolszczeniu pisowni lub eliminacji pewnych obcych cech fonetyczno-morfologicznych⁶, np. *Konetzko* → *Konieczko*, *Gürer* → *Girer*, *Schulz* → *Szulc*, *Czornij* → *Czorny*, *Maczkiewiczius* → *Mackiewicz*, *Fischer* → *Fiszer*, *Horowitz* → *Horowicz*, *Morawietz* → *Morawiec* [zob. Belchnerowska, 1998, s. 90–92; Łobodzińska, 1991, s. 175–177].

Część odnotowanych w powojennym materiale przekształceń wyraźnie wskazuje, że nowe miano zachowuje jakiś związek (najczęściej brzmieniowy lub semantyczny) z poprzednim. Z utrzymaniem początkowej głoski, sylaby czy częściowym kalkowaniem mamy do czynienia w przeobrażeniach typu: *Gudesman* → *Gudecki*, *Kagan* → *Kochanowska*, *Schnitzer* → *Staniszewski*, *Szifer* → *Szydłowski*, *Pacanower* → *Poleski*, *Rozenberg* → *Roszkowski* [zob. Łobodzińska, 1991, s. 174–175]. Sytuacje takie dowodzą silnego przywiązania nosicieli do dawnych form i są wyrazem niechęci wobec drastycznych czasami posunięć administracyjnych.

Przywołane wyżej przekształcenia, w których widać ślady nawiązania do wcześniejszego nazwiska, świadczą o nabywaniu przez nazwę własną znaczenia symbolicznego i asocjacyjnego [zob. Kaleta, 1998, s. 26]. Cechy referenta wskazywane przez dawną formę są tak silnie zakorzenione w świadomości zainteresowanych, że przybranie nowego nazwiska wiąże się z wymazaniem przeszłości nazywanego. Ciekawe, że o ile w *Biblii* takie zmiany, które też można określić mianem ideologicznych, miały walor pozytywny, gdyż prognozowały lepszy los, o tyle w omawianym okresie kojarzą się negatywnie. Ich celem nie było dobro jednostki (choć oczywiście nowe spolszczone nazwisko mogło stanowić jakiś rodzaj ochrony referenta), lecz zafałszowanie rzeczywistości. Warto tu także

⁶ W niektórych przypadkach tego typu chodziło o przywrócenie wcześniejszej pisowni nazwiskom zniekształconym, zapisywanym substytucyjnie, np. *Konetzko* → *Konieczko*.

zwrócić uwagę na fakt, że w procesie polonizacji nazwisk główny udział mają formy nazwiskowe na *-ski*, *-cki*, np. *Starski*, *Liwiński*, *Jakubowski*, *Szydłowski*, *Gudecki*. Uciekanie się do stereotypu nazewniczego wskazuje tu na jeszcze jeden pozajęzykowy wymiar omawianego zjawiska. Prawdopodobnie nazwiska pozbawione tych sufiksów w przekonaniu ówczesnych władz nie wskazywały dostatecznie silnie na polskość. Jej znakiem rozpoznawczym okazały się formacje na *-ski*, *-cki*. Warto tu dodać, iż nazwiska zakończone na *-ski*, *-cki* chroniły niekiedy ludność żydowską jeszcze w czasie okupacji hitlerowskiej [zob. Łobodzińska, 1991, s. 176].

Uwarunkowania polityczne i ideologiczne mają wpływ także na współczesne procesy zmiany nazwisk. Zjawisko to można obserwować zwłaszcza na polskich terenach przygranicznych, które charakteryzują się większą niejednorodnością narodowościową mieszkańców. Przyczyny pozajęzykowe, zwłaszcza nietolerancja ze strony niektórych środowisk, wpływają na zmiany nazwisk, jakie dokonują się na obszarach północno-wschodnich, np. *Kondratiew* → *Kondrat*, *Bielowa* → *Biały*, *Gawryluk* → *Błahuszewski*, *Kwaśniauskas* vel *Kwaśniewski* → *Kwaśniewski* [zob. Dacewicz, 1998, s. 85]. Nadanie nazwisku polskiego brzmienia czy eliminacja językowych (wschodniorosyjskich lub litewskich) oznak jego obcości ma cel czysto pragmatyczny. Chodzi tu bowiem o ułatwienie egzystencji w skomplikowanej pod względem narodowościowym rzeczywistości. Nazwisko niepolskie nabiera w sytuacjach tego typu wtórnych znaczeń, które bazują na negatywnych skojarzeniach oraz stereotypach etnicznych i narodowych.

Zgoła inaczej sprawa przedstawia się na zachodzie Polski. Na Śląsku Opolskim obowiązują na przykład zarządzenia z 1991 i 1992 r., w myśl których można powrócić do nazwiska obcego, które było noszone przed 1945 r. [zob. Jakus-Borkowa, 1998, s. 94]. To, co niegdyś stanowiło wartość pożądaną, czyli forma nazwiskowa opolskich cechach językowych, wraz z nastaniem nowej rzeczywistości politycznej stało się pewnym balastem dla niektórych grup ludności pochodzenia niepolskiego, w przypadku tego terenu – niemieckiego. Powrót do nazwisk niemieckich staje się znakiem przynależności do innej grupy narodowościowej. Wydaje się, że asocjacyjny aspekt genetycznie obcej nazwy własnej może silnie wpływać na kształtowanie się tożsamości narodowościowej. Nazwisko zyskuje w takich wypadkach status emblematu informującego o skomplikowanych stosunkach historycznych, społecznych i kulturowych, jakie panowały na tych terenach.

ROLA EKSPRESJI W PROCESIE ZMIANY NAZWISKA

Obok przyczyn zmian nazwisk wywołanych czynnikami polityczno-światopoglądowymi należy wskazać szeroką gamę powodów, które z punktu widzenia nie tylko nosicieli mian, ale także z perspektywy innych uczestników procesu komunikacji (występują oni w roli odbiorcy przekazu), najogólniej można by określić jako ośmieszające. Obserwacja materiału pozwala stwierdzić, że motywy tego typu należą do najczęstszych, które powodują prośby o nadanie nowego nazwiska⁷.

Zmianę nazwiska należy postrzegać w kontekście socjolingwistycznym i stylistycznym. Józef Bubak wyróżnił następujące typy semantyczne wśród nazwisk polskich: a) charakteryzujące człowieka zewnątrznie lub wewnątrznie (odapelatywne), np. *Baran*, *Gamoń*; b) wskazujące na zależności rodzinne (odapelatywne i od innych nazw osobowych), np. *Adamiak*, *Józefowicz*; c) wskazujące na związek z miejscowością, regionem, krajem, np. *Wolski*, *Zawodny*; d) wskazujące na wykonywany zawód, stanowisko zajmowane w hierarchii, np. *Kołodziej*, *Wójt*; e) pochodzące od wyrazów obcych, np. *Szmit*; f) równe imionom, np. *Augustyn*, *Jurek* [zob. Bubak, 1982, s. 93–94].

Badania dowiodły, że najczęściej zmienia się antroponimy należące do grupy pierwszej, które mogą w jakiś sposób określać nosiciela [zob. Bubak, 1981; Jakus-Borkowa, 1998; Miniak, 1998]. W nazwiskach charakteryzujących wewnętrzne czy zewnętrzne cechy człowieka często tkwią elementy ekspresji, zwykle pejoratywne. Tym samym zbliżają się one do kategorii przezwisk, do których pierwotnie należały. Jak wiadomo, procesy nazwotwórcze w obrębie antroponimów przezwiskowych dokonują się na płaszczyźnie stylistycznej. U źródła ich motywacji leżą czynniki emocjonalne [zob. Gala, 1983, s. 108–109].

W tym miejscu ponownie pojawia się zagadnienie znaczenia nazw własnych. Powszechna jest opinia, że nazwy własne (w tym nazwiska) są asemantyczne, że posiadają tylko funkcję identyfikacyjną. W kontekście zmian nazwisk o charakterze ośmieszającym problem ich semantyki okazuje się jednak bardziej skomplikowany. Okazuje się, że antroponimy mogą znaczyć, choć to znaczenie nie zawsze jest zgodne ze znaczeniem etymologicznym czy strukturalnym. Wskutek różnego rodzaju mechanizmów reinterpretacyjnych znaczna część nazwisk odapelatywnych nabiera w świadomości osób, które są nimi nazywane oraz tych, którzy się stykają z takimi nazwami, wtórnych sensów. Należy jednak pamiętać, że tylko pewna część antroponimów tego pokroju ulega zmianie. Sam akt nie należy do łatwych, towarzyszą mu bowiem okoliczności związane z wymianą

⁷ Do wniosku o zmianę nazwiska należy dołączyć uzasadnienie prośby.

dokumentów, uaktualnieniem stanu prawnego czy przede wszystkim – pewne opory psychologiczne starających się o zmianę. Jak wynika z analizy motywacji osób wnioskujących, podstawowy wpływ na tę decyzję ma otaczające środowisko: szkoła, praca, znajomi, czasem też najbliższe otoczenie. Lektura uzasadnień wniosków w przypadku porzucenia ośmieszającego antroponimu unaocznia, że „złe” nazwisko może być źródłem osobistych dramatów, upokorzeń i wstydu. Oczywiście nie trzeba dodawać, że takie negatywne podejście do pewnych nazwisk odapelatywnych jest niesprawiedliwe, że świadczy o braku wyczucia i taktu.

Kontekst psychosytuacyjny i znaczenie emotywne, jakie leży u podstaw genezy tworów przezwiskowych, wyrażone jest najczęściej za pomocą metafory opartej na porównaniu, np. *Baran* ‘wygląda, jest jak baran’ bądź metonimii, np. *Paluch* ‘ktoś, kto ma duży kciuk’, żartu językowego, hiperboli, aluzji itd. [zob. Kaleta, 1998, s. 25]. Analogiczny mechanizm działa w procesie dekodowania negatywnych sensów, które kryją się w nazwiskach ośmieszających. W takich sytuacjach antroponim przestaje tylko oznaczać, zaczyna znaczyć. Trzeba przy tym podkreślić, iż tylko w niektórych przypadkach pierwotne przezwisko, pełniące obecnie funkcję nazwiska, mogło charakteryzować się negatywnym nacechowaniem ekspresywnym. Współcześnie nie jesteśmy w stanie dotrzeć do źródeł tej motywacji.

Na zmiany nazwisk ośmieszających – jak już wspomniano – warto spojrzeć w kontekście uwarunkowań stylistycznych. W antropologicznym ujęciu stylu potocznego nadrzędne miejsce zajmuje kategoria antropocentryzmu [zob. Bartmiński, 2001, s. 125]. Jej realizację widać przede wszystkim w odniesieniu do zmian nazwisk o motywacji translokacyjnej, których podstawy apelatywne mieszczą się w polu nazw zwierząt (ssaków, ptaków i owadów), np. *Bąk*, *Byk*, *Baran*, *Czapla*, *Dudek*, *Gąsior*, *Gołąb*, *Jalocha*, *Kaczka*, *Kaczor*, *Kocur*, *Koń*, *Koza*, *Koziół*, *Kret*, *Królik*, *Kura*, *Kurczak*, *Kwoka*, *Lis*, *Macióra*, *Mol*, *Mucha*, *Owca*, *Pająk*, *Papuga*, *Pluskwa*, *Ptak*, *Skowronek*, *Sowa*, *Sroka*, *Szczur*, *Wieprzek*, *Wilk*, *Wrona*, *Wróbel*, *Zajac*, *Zwierz*. W postawie użytkowników języka (wnioskujących o zmianę tego typu mian i otoczenia) widać silną tendencję do deprecjonowania leksyki animalistycznej. Co ciekawe, z punktu widzenia językowego obrazu świata i zagadnienia stereotypów językowych [zob. Bartmiński, Panasiuk, 2001, s. 384–387] tylko niektóre ze zwierząt, jakich nazwy stanowiły podstawę przywołanych nazwisk, charakteryzują się wartościowaniem negatywnym, np. *baran*, *koza*, *koziół*, *macióra*, *szczur*, *wieprzek*, *wilk*. Inne znajdujące się w tej grupie są nośnikami wartości pozytywnych, np. *gołąb*, *koń*, *ptak*, *skowronek*, *sowa* lub są neutralne pod kątem aksjologicznym.

Warto tu wspomnieć, że o ile w czasach zamierzchłych dość często wykorzystywano w celach identyfikacyjnych nazwy rozmaitych zwierząt, w tym także budzących negatywne skojarzenia, np. *wilk*, *niedźwiedź*, o tyle dziś ucieka się od takich mian. Słowianie sięgali po tego typu imiona, np. *Wilk*, *Wilczan*, *Wilczeta*, *Niedźwiedź*, *Niedźwiadek*, *Miedźwiedź*, *Baran*, *Koziół*, *Jeź*, *Kobyłka*, *Nietopyrz*, *Osiół*, *Świnka* [zob. Malec, 2001, s. 73] w celach ochronnych, co było wyrazistym przejawem działania językowego tabu pierwotnego. Późniejsze przemiany kulturowe doprowadziły do tego, że nazwiska takie uznaje się współcześnie za ośmieszające. Już choćby uwaga o „nielicującym z godnością człowieka”⁸ charakterze takich „odzwierzęcych” antroponimów potwierdza tezę o nadrzędnej pozycji człowieka z punktu widzenia stylowego centrum polszczyzny, jakim jest potoczna odmiana języka. Jeśli w aspekcie omawianych tu zagadnień tak skrajnie ujmuje się opozycję *homo – animal*, to trudno się dziwić, że zmianie ulegają także nazwiska, których podstawy należą do leksyki mieszczącej się w obrębie innych niezwiązanych z człowiekiem pól semantycznych: nazwy roślin, np. *Cebula*, *Chrzan*, *Gruszka*, *Grzyb*, *Jarzyna*, *Kapusta*, *Lipa*, *Marchewka*, *Śliwka*, *Bania*, *Dębiec*, *Głęb*, *Jabłuszko*, *Ogórek*, *Salata*; przedmiotów, narzędzi, instrumentów, np. *Armata*, *Balon*, *Baniak*, *Bryła*, *But*, *Dzwonek*, *Flet*, *Gruchot*, *Guzik*, *Gwóźdź*, *Kieliszek*, *Kolek*, *Miska*, *Młot*, *Pantofel*, *Patyk*, *Pudelko*, *Pudło*, *Sagan*, *Siekiera*, *Skorupa*, *Świderek*, *Worek*; potraw, produktów żywnościowych, np. *Bułka*, *Jajko*, *Kasza*, *Kaszanka*, *Kielbasa*, *Krupa*, *Maślanka*, *Salceson*, *Serwatka*, *Słonina*, *Żur*.

Ochronny charakter miały niegdyś również nazwy zaprzeczone typu *Niedych*, *Nieudał*, *Niemil*, *Niemir*, *Niedan* [zob. Malec, 2001, s. 73]. Obserwacja materiału pokazuje, że i ten typ nazwisk nie jest dziś pożądanym, np. *Niepokój*, *Nieroba*, *Niewiem*, *Niezgoda*. Tak jak niepożądane są nazwiska odetniczne typu *Cygan*, *Cyganek*, *Rusek*, *Tatara*, *Turek*, *Żydek*, które stanowią wyraźny przejaw stereotypizacji.

Inny rodzaj zmian reprezentują nazwiska, których podstawy apelatywne należały do dawnych przezwisk nazywających rozmaite psychiczne i fizyczne ułomności ludzkie, np. *Babiarz*, *Bękart*, *Bździuch*, *Ciapa*, *Cudak*, *Gamoń*, *Jąkała*, *Mędrak*, *Oszust*, *Piszczek*, *Pryk*, *Przerywacz*, *Pierło*, *Ruchała*, *Samiec*, *Sikała*, *Szuja*, *Śmieciuch*, *Tchórz*, *Wrzawa*, *Zawieja*, a zwłaszcza przymiotnikowe, np. *Babski*, *Brudny*, *Cały*, *Ciężarny*, *Chudy*, *Gnojowy*, *Lekki*, *Łysy*, *Prędky*, *Rudy*. W tej grupie mieszczą się także nazwiska przeniesione z planu przezwisk, które wskazywały na niski status materialny nazywanych, np. *Biedak*, *Golec*, *Goły*, *Mizera*, *Mizerny*, *Nędzarek*. W nazwach tego typu pierwotne znaczenie wyrażone

⁸ Sformułowanie za: *Ustawą o zmianie imion i nazwisk z 2008 r.*

jest *explicite*, co zdecydowanie wpływa na ich negatywny odbiór. W ucieczce od przywołanych tu nazwisk można widzieć także ślady pewnych mechanizmów obronnych, które znamienne były dla pierwotnych zwyczajów nazewniczych. Nowe miano ma przynieść lepszą przyszłość, poprawić samopoczucie, wpływając na poprawę postrzegania przez otoczenie. Chodzi tu też w pewnym sensie o idealizację obrazu świata. Fałszowanie rzeczywistości odbywa się za pomocą zabiegów językowych. Ich przejawem jest nadanie nowej nazwy. Aspekt ten stanowi istotny składnik językowego obrazu świata. Ponadto nazwy wartości negatywnych, np. *bieda*, *głupota*, *oszustwo*, *tchórzostwo* itd. czy leksemy określające różnorakie aspekty niedoskonałości ludzkiej w kontekście zmian nazwisk ulegają tabuizacji, mimo że podkreśla się współczesne tendencje do kurczenia się obszarów tabu [zob. Dąbrowska, 2008].

Negatywnie wartościowane są także nazwiska, których podstawy należą do pola nazw części ciała, np. *Brzuś*, *Dupa*, *Fiut*, *Flak*, *Głowa*, *Gnat*, *Jelito*, *Kiszka*, *Kutas*, *Łydka*, *Noga*, *Nos*, *Sadło*, *Stopa*, *Wątroba*, *Żołądek*, *Żyła*. Są one, a zwłaszcza nazwy narządów płciowych, szczególnie deprecjonujące. Bywają źródłem humoru, niewybrednych żartów i kpin ze strony otoczenia. Zmianie ulegają również nazwiska, które pierwotnie wskazywały na zawód i pełnioną funkcję, np. *Goniec*, *Koniuch*, *Pacholek*, *Świniarek*, *Woźny*. Przykłady pokazują, że dość często ucieka się od mian tego typu, gdyż są one świadectwem dawnych stosunków społecznych. Unika się ich tym bardziej, że wskazywały one zazwyczaj na zajęcie mało prestiżowe.

Zdarza się, że nie tylko semantyka podstaw, ale także budowa gramatyczna wpływa na ośmieszający charakter nazwiska. Dobrze to widać na przykładzie mian o strukturze *compositów*, np. *Bolibrzuch*, *Cielebąk*, *Kipigroch*, *Koziróg*, *Moczygeba*, *Wozignój*. Źródłem ekspresji negatywnej może być także samo brzmienie nazwiska, jak ma to miejsce w przypadku form typu *Benda*, *Bluj*, *Potrykus*, *Tyndyrynda*⁹.

Odczuwanie nazwiska jako ośmieszającego zależy od indywidualnych właściwości człowieka, jego językowej świadomości i wrażliwości. Zarówno nosiciele zmienianych nazwisk, jak i przedstawiciele otaczającego środowiska zdają sobie prawdopodobnie sprawę z tego, że nie ma racjonalnych przesłanek, by traktować takie nazwy jako znaczące. Na proces resemantyzacji bardzo mocno wpływa tu znajomość żywych znaczeń apelatywnych podstaw, ich konotacje kulturowe, metaforyka i różnego rodzaju, zwykle negatywne, skojarzenia.

⁹ Zmianie ulegają także inne grupy nazwisk, np. równe imionom typu *Mirek*, *Augustyn*, *Jurek* czy mające postać obcą itd. (zob. opracowania przywołane w bibliografii).

STEREOTYP ONIMICZNY W PROCESIE ZMIANY NAZWISK

Jak można się przekonać z analizy materiału, jednym z najczęstszych sposobów na uzyskanie nowego nazwiska jest dodanie do starej formy przyrostków *-ski* i *-cki* (także w postaci rozszerzonej), np. *Babiarz* → *Babiński*, *Baran* → *Barański*, *Barszcz* → *Barszczewski*, *Buła* → *Bułowski*, *Dziura* → *Dziurzyński*, *Gaj* → *Gajewski*, *Mały* → *Matecki*, *Pudło* → *Pudłowski*, *Rak* → *Rakowski*, *Skorupa* → *Skorupski*, *Wrona* → *Wroński*, *Żaba* → *Żabski*. Także w sytuacji, kiedy nowe nazwisko nawiązuje do poprzedniego tylko w aspekcie fonetycznym (chodzi tu o zachowanie początkowej głoski, sylaby), łatwo zauważyć, że preferowane są antroponimy zakończone na *-ski*, *-cki*, np. *Bąk* → *Boguszewski*, *Bieda* → *Bielecki*, *Byczek* → *Buczyński*, *Gach* → *Ganiewski*, *Jałocha* → *Jarecki*, *Kielbasa* → *Kalinowski*, *Krawiec* → *Krajewski*, *Kura* → *Kulczycki*, *Nęcza* → *Nowiński*, *Pokraka* → *Posielski*, *Wilk* → *Wysocki*, *Wódka* → *Witkowski*. Zdecydowanie rzadziej wybierane są nazwiska z sufiksem patronimicznym *-icz* (także w postaci rozszerzonej), np. *Bigos* → *Bigowicz*, *Gruchot* → *Grudniewicz*, *Pluskwa* → *Plusiewicz*. Analogicznie rzecz wygląda w odniesieniu do przypadków zmian, w których brak jakiegokolwiek nawiązania do formy wcześniejszej. Tu również najczęściej sięga się po formacje na *-ski*, *-cki*, np. *Bałwan* → *Wiśniowski*, *Bąk* → *Jodłowski*, *Burek* → *Romanowski*, *Cieluch* → *Kalinowski*, *Dupka* → *Zbydniowski*, *Flak* → *Dąbrowski*, *Gamoń* → *Milewski*, *Torba* → *Otocki*, *Warchoł* → *Orłowski*, *Wątroba* → *Trębecki*, *Żaba* → *Kwiatkowski*.

Zdecydowana przewaga wśród nowych nazwisk formacji z przyrostkiem onimicznym *-ski*, *-cki* świadczy o silnym działaniu stereotypu nazewniczego. Antroponimy tego typu są w świadomości wnioskodawców uznawane za lepsze, nawet jeśli podstawa pozostaje w jakiś sposób ośmieszająca. Jak wiadomo, rozdźwięk pomiędzy nazwiskami odmiejscowymi na *-ski*, *-cki* a pozostałymi typami (zwłaszcza apelatywnymi) silnie zaznaczył się w okresie średniopolskim. Nazwiska na *-ski*, *-cki* wskazywały na przynależność nosiciela do szlachty, wobec czego mieszczenie i chłopci zaczęli zmieniać stare, wskazujące na ich niższy stan społeczny formy na rzecz nowych, wyposażonych w charakterystyczny przyrostek *-ski*, *-cki*, np. *Jeż* → *Jeżewski*, *Domagała* → *Domagalski*, *Cybulka* → *Cybulski*. Miana tego typu stały się pewnym sygnałem, źródłem stereotypu nazwiska polskiego i zaczęły być kojarzone z takimi wartościami staropolskiej kultury szlacheckiej jak patriotyzm, chrześcijaństwo, szacunek dla tradycji, poczucie honoru i godności osobistej, umiłowanie wolności osobistej, ziemi i życia na wsi [zob. Kaleta, 1998, s. 94–104]. Współczesne zmiany nazwisk, w których

widać zdecydowane preferowanie formacji na *-ski*, *-cki*, niezbitcie dowodzą, że stereotyp nazewniczy bardzo mocno tkwi w świadomości użytkowników języka.

Co ciekawe, o ile prototypowe nazwisko polskie na *-ski*, *-cki* jest nośnikiem pozytywnych wartości w Polsce, o tyle poza jej granicami budzi niekiedy u innych narodów niemiłe skojarzenia. Nazwiska tego typu stają się antywartością i źródłem negatywnych stereotypów. Obserwacja zmian nazwisk polskich emigrantów mieszkających w Stanach Zjednoczonych świadczy o tendencji do porzucania formacji na *-ski*, *-cki*, które mogą utrudniać i tak już niełatwą egzystencję w nowej rzeczywistości. Odchodzenie od starych, typowych nazwisk polskich dokonuje się za pomocą różnych sposobów: porzuca się końcową część nazwiska, np. *Sobolewski* → *Sobol*, odcina się sufiks i stylizuje się nazwisko na obce, np. *Adamski* → *Adams*, kalkuje się znaczenie podstawy, np. *Czarnecki* → *Black*, *Kamiński* → *Stone*, czy wreszcie przyjmuje nazwisko niemające żadnego związku z poprzednim, np. *Czarnecki* → *Scott* [zob. Kaleta, 1998, s. 172–180].

Jak widać, prototypowe nazwisko polskie w kontekście zmian nazwisk może mieć względny charakter. O tej ambiwalencji świadczy fakt, iż w kulturze polskiej stanowi ono znak wartości pozytywnych, natomiast w pewnych uwarunkowaniach na obczyźnie konotuje negatywny wizerunek Polaka. Ten aspekt w procesie przybierania nowego antroponimu pozostaje w ścisłym związku z zagadnieniem funkcjonowania stereotypów niektórych narodowości. Nazwisko prototypowe jawi się tu jako wyrazisty wykładnik językowy stereotypizacji tego rodzaju.

PODSUMOWANIE

Podjęcie decyzji o zmianie nazwiska nie należy do rzeczy łatwych. Lektura uzasadnień dołączonych do wniosków o nadanie nowego miana świadczy często o desperacji wnioskodawców. Trudno porzucić przeszłość, która wpisana jest w nazwisko, nawet jeśli ma ono ośmieszający charakter. Nie dziwi więc najczęstszy mechanizm zmian, który polega na dołączeniu do wcześniejszej formy sufiksów *-ski*, *-cki* (i ich rozszerzonych wariantów). Zabieg ten w istocie jest mało skuteczny, ponieważ nie gwarantuje likwidacji negatywnych skojarzeń, jakie tkwią w podstawie. Może tylko wpływać na osłabienie tej ekspresji.

Wydaje się jednak, że skuteczność tych działań jest niewielka. Poucza o tym obserwacja niektórych zachowań ludzkich dotyczących płaszczyzny nazewniczej. W środowisku szkolnym, w którym popularnym rodzajem przezwisk są formacje odnazwiskowe, uczeń, którego ojciec zmienił nazwisko *Kutas* na *Kutasiński*, nadal jest nazywany *Kutasem*. Warto tu podkreślić, że w zmienianych antroponimach

ekspresja kryje się w podstawach apelatywnych, natomiast w przypadku wyrazów pospolitych tkwi przede wszystkim w morfemach słowotwórczych.

Jak zostało tu pokazane, na zmianę nazwiska wpływają czynniki rozmaitej natury. Z jednej strony mogą tu działać uwarunkowania polityczne i światopoglądowe, jak to miało miejsce w okresie powojennym. Porzucano wtedy takie nazwiska, które były w jakiś sposób niewygodne dla nowej rzeczywistości. Zdarzały się wówczas także sytuacje, kiedy komuś narzucano nowy antroponim. Chodziło tu głównie o stworzenie złudnego przekonania o jednolitości etnicznej państwa polskiego. Przyczyny te mogą prowadzić do występowania o nowe miano także współcześnie. Przekonują o tym przypadki zmian nazwisk, jakie dokonują się na terenach pogranicznych. Z drugiej strony, na decyzję o przybieraniu nowego antroponimu wpływają czynniki związane z ekspresją języka, nacechowaniem stylistycznym pewnych grup leksyki, z której wywodzą się podstawy niechcianych nazwisk, i kontekstem kulturowym. Na ogół chodzi o to, żeby nowe nazwisko lepiej brzmiało. Jednak, jak da się to zaobserwować na podstawie przywołanych przykładów, rola kryterium estetycznego w procesie zmiany nazwisk nie jest jedyna. Mogą tu działać inne mechanizmy pozajęzykowe: uwydatnianie opozycji człowiek – zwierzę, człowiek – przedmiot, tendencja do unikania nazw, których desygnaty charakteryzują się niskim prestiżem, wtórne skojarzenia i stereotypy narodowościowe.

W kontekście omawianego zagadnienia nazwisko jawi się nie tylko jako klasa onimiczna, ale także jako kategoria stylistyczno-tekstologiczna. Nazwisko jako element formuły identyfikującej jest nie tylko elementem stylu urzędowego, ale także ważnym składnikiem codziennej komunikacji potocznej. Okazuje się, że na pewne grupy nazw własnych można patrzeć przez pryzmat różnych metodologii językoznawczych, co dowodzi wieloaspektowości onimów i otwiera nowe perspektywy badawcze, takie jak wykorzystanie w analizie onomastycznej koncepcji punktu widzenia, stereotypu językowego, tabu, opozycji stylistycznych czy wartościowania. W pewnych okolicznościach, podobnie jak w komedii oświeceniowej, nazwisko jako *nom parlant* staje się rodzajem tekstu, który w świadomości użytkowników języka może negatywnie charakteryzować referenta. Taki sposób postrzegania nazw wiąże się z nabywaniem przez nie rozmaitych sensów wbrew założeniom, że nazwy nie znaczą. Językoznawcy mówią tu o pojawianiu się różnych znaczeń, które określają mianem merytorycznych, emotywnych, pragmatycznych czy asocjacyjnych [por. Dacewicz, 2003]. W świetle tego, co wyżej powiedziano, można wskazać także znaczenie ideologiczne i kulturowe.

BIBLIOGRAFIA

- BARTMIŃSKI Jerzy, PANASIUK Jolanta, 2001, Stereotypy językowe, [w:] J. Bartmiński, red., *Współczesny język polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 371–395.
- BARTMIŃSKI Jerzy, 2001, Styl potoczny, [w:] J. Bartmiński, red., *Współczesny język polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 115–134.
- BELCHNEROWSKA Aleksandra, 1998, Zmiany nazwisk mieszkańców Pomorza Zachodniego w ostatnim pięćdziesięcioleciu XX w., [w:] E. Jakus-Borkowa, K. Nowik, red., *Najnowsze przemiany nazewnicze*, Energeia, Warszawa, s. 89–92.
- BUBAK Józef, 1982, Socjolingwistyczny i prawny aspekt zmiany nazwiska w Polsce, „*Onomastica*”, 27, s. 91–108.
- DACEWICZ Leonarda, 1998, Socjoonomastyczne uwarunkowania zmiany nazwisk i imion w Białymstoku w latach 1994–1996, [w:] E. Jakus-Borkowa, K. Nowik, red., *Najnowsze przemiany nazewnicze*, Energeia, Warszawa, s. 83–87.
- DACEWICZ Leonarda, 2003, Znaczenie nazw własnych w kontekście zmian nazwisk, [w:] R. Łobodzińska, red., *Przeszość, teraźniejszość, przyszłość polskiej onomastyki*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Wydawnictwo, Wrocław, s. 123–128.
- DĄBROWSKA Anna, 2008, Zmiany obszarów podlegających tabu we współczesnej kulturze, „*Język a kultura*”, 20, s. 173–196.
- GALA Sławomir, 1983, Kategorie semantyczne a odmiany stylistyczne w antroponimii, „*Onomastica*”, 28, s. 105–131.
- JAKUS-BORKOWA Ewa, 1998, Zmiany nazwisk ośmieszających w powojennej praktyce administracyjnej, [w:] E. Jakus-Borkowa, K. Nowik, red., *Najnowsze przemiany nazewnicze*, Energeia, Warszawa, s. 93–101.
- KALETA Zofia, 1998, Nazwisko w kulturze polskiej, *Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW) przy Instytucie Sławistyki PAN*, Warszawa.
- ŁOBODZIŃSKA Romana, 1991, Zmiany imion i nazwisk we Wrocławiu w latach 1945–1950 (zarys problematyki), „*Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*”, 17, s. 173–178.
- MALEC Maria, 2001, Imię w polskiej antroponimii i kulturze, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- MINIAK Robert, 1995, Współczesne zmiany nazwisk. Powiązania strukturalne między formami pierwotnymi i wtórnymi, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*”, 40, s. 197–206.

MINIAK Robert, 1998, Nacechowanie ekspresywne w nazwiskach łodzian, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”, 37, s. 133–141.

<https://www.msw.gov.pl/pl/sprawy-obywatelskie/rejestracja-stanu-cywi/4513,Zmiana-imienia-i-nazwiska.html> (dostęp: 20.04.2014).

Rafał Zarębski

ROLA CZYNNIKÓW IDEOLOGICZNYCH I JĘZYKOWO-KULTUROWYCH W PROCESIE ZMIAN NAZWISK

Streszczenie

W artykule omówiono czynniki, które wpływają na proces zmian nazwisk. Z jednej strony wskazano tu na działanie uwarunkowań polityczno-ideologicznych, które prowadziły do polonizacji nazwisk obcych w okresie powojennym, np. *Hoffman* → *Liwiński*, a które także mogą działać wspólnie, np. na terenach pogranicznych, np. *Gawryluk* → *Błahuszewski*. Z drugiej strony omówiono rolę ekspresji językowej i negatywnego nacechowania stylistycznego podstaw pewnych nazwisk, jako najczęstszych powodów ich zmian, np. *Żaba* → *Żabski*. Podkreślono, że w kontekście odchodzenia od nazwisk ośmieszających pojawia się problem znaczenia nazw własnych, które z założenia w opozycji do słownictwa apelatywnego charakteryzują się brakiem znaczenia leksykalnego. W pewnych okolicznościach niektóre nazwy (tu nazwiska) nabierają różnego rodzaju znaczeń: metaforycznych, asocjacyjnych czy kulturowych. Tematyka podjęta w artykule może stanowić obszar zainteresowania różnych metodologii językoznawczych: nie tylko onomastyki, ale także stylistyki, aksjologii językoznawczej i kognitywizmu.

THE ROLE OF IDEOLOGICAL AND LINGUISTIC-CULTURAL FACTORS IN THE PROCESS OF CHANGE SURNAMES

Summary

The article discusses the factors which influence the process of change surnames in Poland. Firstly, the author discusses the activity of political and ideological considerations. They caused polonization foreign surnames in the postwar period, e.g. *Hoffman* → *Liwiński*. These factors may also act today in frontier areas, e.g. *Gawryluk* → *Błahuszewski*. Secondly, the author described the role of linguistic expression and negative stylistic value of bases of some surnames as the most frequent reasons of these changes, e.g. *Żaba* → *Żabski*. The author emphasized that the issue of changes of ridiculing surnames was connected with a problem of meaning of proper names which versus for common words don't have lexical meaning. In certain circumstances some names (this is surnames) receive meanings of different kind: metaphorical, associative or cultural. The issues discussed in the article may be an area of interest of different linguistic methodologies: not only onomastics, but also of stylistic, linguistic axiology and cognitivism.